

**ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՂԻՇԵԻ ԵՎ ՓԱՐՊԵՑՈՒ
ՀԱԿԸՆԴԴԵՍ ՄԵԿՆՈՒԹՅԱՄԲ**

*Ի սրտե նվիրում եմ գրականության նվիրյալ
և հայ ազգային գաղափարաբանության
ներհուն մեկնաբան ակադ.Սերգեյ
Մարինյանին ծննդյան 90-ամյակի առթիվ՝
արևշատության անկեղծ մաղթանքներով:*

Ազաթանգեղոսի Պատմության և Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ի բնագրական փոխառնչության հարցին զուգահեռ, ավելի քան մեկ դար է, ինչ շարունակվում է «Եղիշեի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» մատյանի և Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ի առաջնության շուրջ բանասերների և պատմաբանների մեջ ծավալված բանավեճը: Վերջին մի ուսումնասիրության մեջ ես բացահայտեցի, որ «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» պատմության հեղինակը ոչ թե 449/50 թվականի Արտաշատի ժողովի մասնակից *Եղիշա՛ կամ Տէր Եղիշէ՛*¹ *Ամատունեաց եպիսկոպոսն* է, այլ 444/5 թվի Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի մասնակից և քարտուղար՝ *դրան* (արքունի) *երեց Եղիշէն*, նույն ինքը *Եղիշե Մոկացին*, որն այդ շրջանում ատենադպիր էր մարզպան Վասակ Սյունու գրասենյակում: Ի միջի այլոց, Մեսրոպ Մաշտոցը Արշակունյաց արքունիքում (Առավան հազարապետի օրոք) ատենադպիր եղած ժամանակ նույնպես երեցի հոգևոր աստիճան ուներ՝ «Որ էառ զձեռնադրութիւն երիցութեան ի նմին Սահակայ կաթողիկոսէ»³:

Հայ ազգային մատենագրական դարավոր ավանդույթը միանգամայն հավաստի է ճանաչում Վարդանանց պատմիչ Եղիշեի վկայությունները՝ դեպքերին ականատես լինելու վերաբերյալ: Քանի որ նրա Պատմությունն ավարտվում է Հազկերտ Բ-ին հաջորդած Պարսից Պերոզ թագավորի 5-րդ տարվա դեպքերով, ըստ այսմ էլ ընդունված է, որ Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը գրված է մոտ 462-465 թթ:

¹ **Եղիշեի** Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե.Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ 28 (այսուհետ՝ Եղիշէ):

² **Ղազարայ Փարպեցու** Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան. Աշխատութեամբ Գ.Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ.Սալիասեանց, Տփղիս, 1904, դրուագ Բ, գլ. ԻԳ, էջ 45 (այսուհետ՝ Փարպ.):

³ **Ն.Ադոնց**, Երկեր, հրատ.Պետրոս Հովհաննիսյանի, հ.Բ, 2006, էջ 189:

Հ.Գաթրոճյանի կարծիքով Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը «պետք է գրված լինի 470-ին կամ քիչ ետքը», քանի որ Աբրահամ Խոստովանողի վախճանը տեղի է ունեցել արտոբնական նախարարների դարձից տարիներ անց, իսկ վերջինիս համառոտագրությունից օգտվել է Եղիշեն:

Ա.Գարագաշյանը անվերապահ Եղիշեի Պատմությունը համարում է V դարի երկրորդ կեսի *ոչ դոյզն մատենագրի* գործ՝ «Ստոյգ է սակայն, որ Պատմութիւնն յանուն Եղիշեի է ոչ դոյզն մատենագրի երկրորդ կիսոյն Ե. դարու: Լեզուն ազատ ի հելլենաբանութենէ, չունի թարգմանչաց լեզուի նկարագիրը»⁴:

Անշուշտ իրավացի է Հրաչյա Աճառյանը, երբ մերժում է Ստ.Մալխասյանցի առաջ քաշած դասակարգման նոր եղանակը, ըստ որի Եղիշեն Վարդանանց պատմությունը գրել է Ագաթանգեղոսի Պատմությունից առաջ, քանի որ Վարդանանց պատմիչը չգիտէ և ոչ մի անգամ չի հիշատակում Գրիգոր Լուսավորչին⁵: V դ. հեղինակների ժամանակագրական դասակարգման համար մեծանուն լեզվաբանը հիմք է ընդունում ոչ թե Գրիգոր Լուսավորչի անվան հիշատակումը, այլ նախկինում ընդունված դասական եղանակը՝ հենված Ոսկեդարյան գրաբարի լեզվաոճական ուրույն հատկանիշների վրա(բառազանձ, քերականական բուն հայկական համակարգ և այլն): Դեռ 1945 թվին, պատասխանելով Մալխասյանցին, նա մատնանշում էր. «Ենթադրենք, թե մենք այժմ խախտում ենք 460 թվի սահմանը և տանում ենք ավելի առաջ, օրինակ, մինչև 475թ. – այս դեպքում Աբգարը⁶, Ագաթանգեղոսը և Փավստոսը կմնան Ոսկեդարի (նոր) սահմանում, բայց ի՞նչ կանենք Եղիշեն: Իր լեզվով Եղիշեն Ագաթանգեղոսից, Աբգարից ու Փավստոսից *անպատճառ* հետո է, ուր մնաց թե նրանց ժամանակակից և նույնիսկ ավելի առաջ»⁷:

---

⁴ **Ա.Ս.Գարագաշեան**, Քննական պատմութիւն Հայոց, ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական եւ բանասիրական տեղեկութեանց, մասն Ա, Թիֆլիս, 1895, էջ 106:

⁵ Այս հարցի մասին մանրամասն տե՛ս **Ա.Մուշեղյան**, Գրիգոր Լուսավորչի անվան և պաշտամունքի խորհրդապաշտական արգելքը 430-ական թթ. ասորի կաթողիկոսների օրոք – Բանբեր Մատենադարանի, № 19, Երևան – 2012, էջ 21-44:

⁶ Նկատի ունի Թադեոս առաքյալի Վկայաբանությունը:

⁷ **Հր.Աճառյան**, Հայկականք Ա. Մեր առաջին պատմագրերի թվականը - «Տեղեկագիր Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ» (հասարակական գիտությունների), 1945, № 3-4, էջ 47-50: Տե՛ս Հր. Աճառյան, Բանասիրական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1976, էջ 204:

Ղազար Փարպեցին (ծնվ.մոտ 440-443 թթ.) V դ. միակ երջանիկ հեղինակն է, որը ետ ու առաջ չի տեղաշարժվել իր ապրած ժամանակից, ուստի և նրա «Պատմութիւն Հայոց»-ը, որի ամբողջ Բ դրվագը (իմա՝ զիրքը) և Գ դրվագի առաջին չորս գլուխները նվիրված են Վարդանանց ապստամբությանը և նախարարների աքսորին, ինչպես Եղիշեի Մատյանը, միահամուռ ընդունված է բոլոր ուսումնասիրողների կողմից իբրև V դ. վերջի կամ VI դ. սկզբի գրվածք: Այսպես էլ ավանդաբար լուծվել է երկու պատմիչների փոխառնչության հարցը և նրանց պատմական երկերի տեղը V դարի հայ մատենագրության դասակարգման շղթայում: Այստեղից հետևում է, որ Փարպեցին պետք է լիովին օգտված լիներ Եղիշեի Պատմությունից: Միաժամանակ հարկ է ընդունել նաև, որ Ղազարը լրացուցիչ տեղեկություններ է քաղել նաև Ավարայրի պատերազմում ողջ մնացած և պարսկական աքսորից վերադարձած նախարարներից, հատկապես՝ Արշավիր Կամսարականից:

Հակառակ սրան, ձգտելով լույս սփռել Եղիշեի անձին և ինքնությանը, ոչ միայն հաջորդ պատմիչները, այլև հետագա ուսումնասիրողները միայն հեռացել են հարցի քննությունից իրենց հեռուն միտող ենթադրություններով, որոնք հաճախ զուրկ են որևէ հիմքից:

XIX և XX դարերի հայ և օտարազգի հետազոտողների միջև բորբոքվեց մի սուր բանավեճ, թե Հայոց ապստամբությունը և Ավարայրի ճակատամարտը պատկերող երկու հեղինակներից ով է առաջինը՝ Ղազարն է օգտվել Եղիշեից, թե՞ հակառակը: Մի շարք բանասերներ (Գրիգոր Տեր-Պողոսյան, Բաբկեն Կյուլեսերյան, Աբրահամ Զամինյան, Ներսես Ակինյան, ընդհուպ մինչև Ռոբերտ Վ. Թոմսոն և Փիթեր Քաուի) իրենց երկարաշունչ ուսումնասիրություններում ջանում են ապացուցել, որ Ավարայրի էպոպեայի նախընձա պատմիչը մարզպան Վահան Մամիկոնյանի սննդակից Ղազար Փարպեցին է, որը մանկությունից վերահասու է եղել Հայոց ապստամբության մանրամասներին, ինչպես և Մամիկոնյան տոհմի հետ կապված գրույցներին: Այս պատճառով էլ Փարպեցու հետ ունեցած թե՛ նույնություններում և թե՛ հակասություններում միշտ մեղադրվող է ճանաչվում Եղիշեն: Առաջ տանելով այս տեսակետը՝ այդ հետազոտողները Եղիշեին և նրա պատմական երկը տեղադրում են

Փարպեցուն հաջորդած հարյուրամյա ժամանակահատվածում՝ VI դ. 1-ին կեսից մինչև VII դ. 1-ին կեսը: Ուստի անխուսափելիորեն պետք է հանգեին այն հետևության, թե իբր կեղծ են Եղիշեի հավաստիացումները, որ ինքը ականատես է եղել իր պատմած դեպքերին: Ցավոք սրտի, ընդհանրախոսությունը գրաքննադատության անբաժան ուղեկիցն է և հատուկ ընդունակություն ունի նույնիսկ այլ հեղինակներին ու հաջորդ ժամանակներին փոխանցվելու:

Հատկապես ուշագրավ է (բառիս բացասական առումով) Ն.Ակինյանի բերած ավանդը, որի մի շարք հրապարակումներում Եղիշե պատմիչին ու նրա երկը նսեմացնելու մարմաջը հասնում է խեղաբանության: Ըստ Ակինյանի, գոյություն է ունեցել(միայն իրեն հայտնի) մի պատմություն՝ 572 թ. մի ուրիշ Վարդան Մամիկոնյանի (Կարմիր Վարդան) ապստամբության մասին ընդդեմ Պարսից, որին հաջորդել է իրանա-բյուզանդական 20-ամյա պատերազմը: Այնուհետև, Ակինյանի ենթադրությամբ՝ VII դ. Եղիշե անունով մի զեղծարար, Փարպեցու «Հայոց պատմության» Բ դրվագի հիման վրա, խմբագրել է Կարմիր Վարդանի մասին հիշյալ պատմությունը և հարմարեցրել 451 թ. Վարդան Մամիկոնյանի ապստամբությանը: Այնպես որ, Եղիշեի պատկերած Հազկերտ Բ արքայից արքան իրականում մեկ դար հետո գործած «Խոսրով Ա Անուշառվանը կրնա ըլլալ» (531-579)՝ Բյուզանդիայի և քուշանների դեմ կատարած իր արշավանքով: Այս հիրավի խեղաբանությունն Ակինյանը նախանձելի համառությամբ կրկնում է տասնամյակներ շարունակ՝ «Հանդես ամսօրեայ»-ում հրապարակած իր երկարաբան ուսումնասիրություններում⁸:

Սերեռսը առաջին հեղինակն է, որ հիշատակում է 451 թ. և 572 թ. երկու «Վարդան Մամիկոնյան»-ներին, բայց հակառակ Ակինյանի, որը թյուրիմացաբար *Կարմիր Վարդան* է անվանում երկրորդ Վարդան Մամիկոնյանին՝ Վասակի որդուն, անհամեմատ ավելի իրազեկ պատմիչը *Կարմիր Վարդան* է կոչում միայն Ավարայրի ճակատամարտում Հայոց զորքի սպարապետին. «Արդ՝ զժամանակս թագաւորութեանն չարագործին Յազկերտի. և

---

⁸ Ն.Ակինեան, «Եղիշե վարդապետ եւ իր Պատմութիւնն Հայոց Պատերազմին». Քննական ուսումնասիրութիւն, հտ. Ա, Վիեննա, 1932 (Մաշտոցի Մատենադարան, թիվ 133) և հտ. Բ, Վիեննա, 1937 (Մաշտոցի Մատենադարան, թիվ 140):

եթե ո՛րպէս նա կամէր զաստուածայինն եղծանել կարգս, և կամ ո՛րպէս քաջ նախարարացն Հայոց և նախանձաւորն Աստուծոյ նահապետն Մամիկոնէից տանն, Կարմիրն կոչեցեալ Վարդան, հանդերձ միագունդ սպառազէն նիզակակից ընկերաւքն և զաւրաւք իւրեանց կազմեալ զինեցան ի պատերազմ, առեալ ի ձեռն զվահանն հաւատոյ, և զգեցեալ իբրև զգրահ ամրութեան զնախանձն աստուածային բանին, զոգցես թէ առաջի աչաց իսկ ականատես դէմ յանդիման տեսանելով զ՛ ի վերուստ առաքեալ նոցա զպսակն. Վասն որոյ արհամարհեալ զմահ, և առաւել լաւ համարեալ մեռանել ի վերայ աստուածային պողոտային. և թէ որպէս ի վերայ նոցա եկին զաւրքն պարսիկ սաստիկ բռնութեամբ, և կամ ո՛րպէս ի դիմի հարեալ զիւրեանց կատարեցին զնահատակութիւն, և կամ որպէս ի ձեռս հեթանոսաց ըմբռնեալ սուրբ վկայքն Քրիստոսի՝ կատարեցին զնահատակութիւնս իւրեանց յԱպր Շահր մերձ ի Նյուշապուհ քաղաքի, ի տեղուջն, որ կոչի Թէարքունի – այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւնն»⁹: Իսկ որ այստեղ Սեբեոսը նկատի ունի հենց Եղիշեին և նրա Վարդանանց պատմությունը, ցույց է տալիս ոչ միայն «զոգցես թէ առաջի աչաց իսկ ականատես դէմ յանդիման տեսանելով զ՛ ի վերուստ առաքեալ նոցա զպսակն» արտահայտությունը (նույնպէս Վարդան Մամիկոնյանի և նրա զինակիցների մասին)¹⁰, այլև *Թէարքունի* տեղանունը, որով Սեբեոսը հայերեն թարգմանությամբ ակնարկում է Եղիշեի Պատմության մեջ մի անգամ գործածված *դարի թիր* տեղանունը¹¹ (*դար* = արքունի և *թիր*՝ հմմտ. Տիր) – այսպէս էր կոչվում Սուրբ Ղևոնդյանց նահատակության վայրից՝ Ապր Շահր գավառի Նյուշապուհ քաղաքից ոչ հեռու գտնվող մոզերի հրո տաճարը, որ հետագոտողներից ոմանք ուղղում են Դար-ի-Միիր¹² (Մհերի դուռ): Սրբերի սարսափելի խոշտանգման և նահատակության պատճառով այնպիսի գետնաշարժ եղավ, որից զարհուրած պարսիկ ավագ խորհրդականներ Ջնիկան մարզպետին և Մովան անդերձապետին մոզպետը հրավիրում է վաղը առավոտյան գալ

⁹ Պատմութիւն **Սեբեոսի**, աշխատասիրությամբ Գ.Վ.Արգարյանի, Երևան, 1979, գլ.Է, էջ 65:

¹⁰ Սեբեոսը նկատի ունի Եղիշեի մոտ այն դրվագը, երբ քրիստոնէություն ընդունած նորադարձ Պարսից մոզպետը զիշերային երկնքում տեսնում է, թե ինչպէս Վարդանը, Խորենը և Արտակը վերնից ինը պսակ են բերում կապեալ հայ եպիսկոպոսների և իր՝ մոզպետի համար (**Եղիշէ**, էջ 150):

¹¹ **Եղիշէ**, էջ 181:

¹² **Հր.Աճառյան**, Արմատական բառարան, հ. 1, էջ 637-638:

Դարիթիր՝ մտքերը հանդարտեցնելու, որովհետև այնտեղ վաղը Սովպետան մովպետը մեծ զոհ է մատուցանելու. «Եւ եթէ զարհուրեցայք ինչ յոգիս ձեր, վաղագոյն առաւօտուցն ի *դարի թիր* եկայք. զի վաղիւ անդ Սովպետան մովպետ ռատ յազէ, և նոյն հաճեալ հաւանեցուցէ զմիտս ձեր»¹³:

Պրոֆեսոր Ռ.Վ.Թոմսոնը Եղիշէի և Փարպեցու առնչության հարցին անդրադարձել է նրանց պատմական երկերի անգլերեն թարգմանության ներածություններում (1982 և 1991 թվերին): Դեպքերին ականատես լինելու մասին Եղիշէի վկայությունները համեմատելով Փարպեցու այն պնդումների հետ, թե վերջինս Վարդանանց ապստամբության մասին տեղեկությունները քաղել է վերապրած մասնակիցներից՝ անգլիացի պրոֆեսորը մատնանշում է. «Հիմքեր կան Եղիշէի երկը տեղադրելու ավելի ուշ, քան 5-րդ դարը»¹⁴: Մի այլ անգամ Թոմսոնն ավելի որոշակի նշում է, որ Եղիշէի երկը շարադրված է Փարպեցուց ավելի քան մեկ դար հետո. «Ղազարի պատմությունը որևէ անմիջական արձագանք չի ունեցել հայ մատենագրության մեջ: Այն ավելի քան մեկ դար վաղ է գրված, քան մի այլ պատմիչ կանդրադառնար այդ թեմային»¹⁵:

Թոմսոնը իրազեկ է նաև, որ VII դ. երկրորդ կեսին գրված Սեբեոսի Պատմության նախաբանում ակնարկներ կան Վարդան Մամիկոնյանի ապստամբության և Վարդանի դերի մասին, որոնց հիմքը Եղիշէի Պատմությունն է¹⁶: Բայց այսպես նշելով՝ անգլիացի հայագետը ինքն իրեն հարց չի տվել, թե ինչպե՞ս կարող էր Սեբեոսը Փարպեցու սկզբնաղբյուրի փոխարեն հիշատակել նրանից 100 տարի հետո քաղազրած երկրորդական աղբյուրը:

Նման հետևությունները, Եղիշէի և Փարպեցու համեմատական բնութագրերի մասին, պերճախոս վկայությունն են այն բանի, թե որքա՛ն խաբուսիկ կարող են լինել

---

¹³ Եղիշէ, էջ 181:

¹⁴ **Robert W. Thomson.** Introduction to Elishe. History of Vardan and the Armenian War. Cambridge, Massachusetts (USA), 1982. Նույնի՝ Introduction to The history of Lazar P'arpec'i, Atlanta, Georgia, Scholars Press, 1991, p.12: Միանգամայն անհասկանալի է նաև, երբ Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ը, որը միջնադարյան բոլոր ձեռագրերում ունի սույն վերնագիրը, իր անգլերեն թարգմանության մեջ Թոմսոնն անվանում է սուկ՝ «The history of Lazar P'arpec'i » - «Ղազար Փարպեցու պատմություն»:

¹⁵ **R. W. Thomson.** Elishe, p. 30. The history of Lazar P'arpec'i, p. 18.

¹⁶ Նույն տեղում:

հետազոտողների եզրահանգումները, եթե դրանք կառուցված են ուրիշներից փոխառած և իրենց կանխակալ համոզմունքներին հարմարեցված կարծիքների վրա:

Անկողմնակալ, մանրախոյզ ուսումնասիրությունը բացահայտում է Եղիշեի առաջնությունը Փարպեցու նկատմամբ ոչ միայն ժամանակի առումով, այլև նրանց բովանդակության մեջ տեղ գտած շատ էական տարբերություններով, որոնք փաստում են Փարպեցու Պատմության կախումը Եղիշեի բնագրից: Այսպես, վերապատմելով Եղիշեի Վարդանանց պատմության հիմնական դրվագները՝ Փարպեցին ջանում է իր նախորդի գործածած բառուբանը փոխարինել հոմանիշ արտահայտություններով կամ փոփոխել՝ ըստ իր ունեցած տեղեկության: Նույնիսկ աշխարհագրական տեղանունները հնարավորինս փոխարինում է զուգահեռ անվանումներով: Օրինակ, Եղիշեն հաղորդում է, թե Վասակ Սյունի մարզպանը Վրաց և Աղվանից աշխարհների օրինակով Աղձնյաց երկիրն էլ ետ պահեց հայերի հետ միաբանվելուց և նույն նպատակով հրովարտակ գրեց Հունաց երկիրը՝ Ստորին Հայքի սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին, որ հավատարիմ ծառայում էր հռոմեացի գործին Պարսից սահմանի վրա. «քակեաց (Վասակ) և զմիաբանութիւն աշխարհին Վրաց ի Հայոց, և Աղուանիցն ոչ ետ յառաջ խաղալ. և զաշխարհն Աղձնեաց ըստ նմին իսկ օրինակի յետս կալաւ: Գրեաց հրովարտակ և աշխարհին Յունաց, ցուցանելով նոցա այլ ընդ այլոյ ստութեամբ, առ այր մի, որոյ Վասակ անուն էր, յայնց Մամիկոնենից՝ որ կան ի ծառայութեան Յունաց: Եւ ի թշուառութեան ժամանակին այրն այն սպարապետ էր Ստորին Հայոց, և հաւատարիմ զօրացն Հռոմոց ի սահմանին Պարսից, և արտաքոյ էր օրինացն Աստուծոյ գործովք իւրովք»¹⁷:

Իր Հայոց պատմության մեջ Եղիշեից քաղած դրվագում Ղազար Փարպեցին Ստորին Հայք անվան փոխարեն պարզապես թվարկում է այդ նահանգի մեջ մտնող և դրան հարևան գավառները՝ Աղձնիք, Անգեղտուն, Ծոփք, Հաշտյանք, Եկեղյաց. «Եւ (իշխանն Միւնեաց Վասակ) վաղվաղակի նամականի արարեալ առ կայսր և առ ամենայն աւագանի դրանն Յունաց և առ այլ իշխանս և կողմնակալս, առ բղէշխն Աղձնեաց և առ իշխանն

---

¹⁷ Եղիշե, էջ 93:

Անգեղ տան, ի Ծովսևսի և ի Հաշտեանս և յԵկեղեաց և այլ իշխանաց իւրաքանչիւր տեղեաց, և առ մեծ սպարապետն Անտիոքայ»¹⁸:

Ստորին Հայքի տակ Նիկողայոս Ադոնցը ենթադրում է հայկական ինքնավար սատրապությունները (Հռոմեական տիրապետության տակ անցած հարավ-արևմտյան Հայաստանում), և սակայն Փարպեցու մոտ չգտնելով համապատասխան հատվածը՝ Եղիշեի հաղորդած տեղեկությունը համարում է մեկն այն հետսամուտ մակաշերտերից, որոնք չեն խոսում Եղիշեի օգտին՝ իբրև V դարի պատմիչի¹⁹: «Հայտնի է, որ ոչ սատրապություններում և ոչ էլ Ներքին Հայքում կայսրերը գորք չէին պահում, - շարունակում է Ն.Ադոնցը, - և սահմանների, ինչպես նաև երկրի պաշտպանության գործը դրված էր տեղական ուժերի վրա մինչև 529 թ., երբ Հուստինիանոսն առաջին անգամ նշանակեց Հայաստանի ստրատեգ և նրան ենթակա երեք դուքս: Քանի որ պատմիչը խոսում է Հայաստանում հռոմեական զորքերի սպարապետի մասին, ում էլ հասկանալու լինենք նրա տակ՝ ստրատեգին թե դուքսերից մեկին, այնուամենայնիվ, նրա գիրքը չի կարող գրված լինել 529 թվականից առաջ»: Երիտասարդ Ն.Ադոնցի հաղորդած պատմական ճիշտ տեղեկությունը, թե արևելահռոմեական կայսրերը հայկական սատրապություններին էին վստահում տեղական ուժերով Պարսից սահմանը պահպանելու գործը, միանգամայն սխալ է մեկնաբանված նրա կողմից Եղիշեի Պատմության տվյալ կոնտեքստում: Բանն այն է, որ Պատմիչի խոսքը՝ «այրն այն սպարապետ էր Ստորին Հայոց, և հաւատարիմ զօրացն Հռոմոնց ի սահմանին Պարսից»²⁰ հենց ամենավիճելի տեղում սխալ է թարգմանված Ն.Ադոնցի ռուսերեն աշխատության մեջ՝ «По Елисею, Васак Мамиконид, сторонник марзбана, состоял в то время, то есть в 451 г., спарпетом Нижней Армении и ему были вверены римские (ромейские – А.М.) войска на границе Персии»²¹: «Հաւատարիմ զօրացն Հռոմոնց» չի նշանակում ամենևին «նրան էին վստահված (ему были вверены) Հռոմոնց զորքերը», այլ այն, որ սպարապետ Վասակ

¹⁸ Փարպ., էջ 63:

¹⁹ Н.Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург, 1908, с. 126, примеч. 1.

²⁰ Եղիշե, էջ 93:

²¹ Н.Адонц, с.126, примеч. 1.

Մամիկոնյանը հավատարմությամբ էր ծառայում Հռոմոնց զորքին Պարսից սահմանի վրա, այսինքն, Հռոմոնց զորավարները նրան էին վստահել Պարսից սահմանի պահպանությունը, և այս սխալ թարգմանության պատճառով բոլորովին կարիք չկար ավելի մեծ սխալ հետևության հանգել՝ Եղիշեին և նրա Պատմությունը 529 թվականից այս կողմ տեղափոխելով:

Բնավ ընդունելի չեն Եղիշեին իր ժամանակից տեղաշարժելու Ն.Ադոնցի այս և մյուս փաստարկները, հատկապես երբ նա դիտել է տալիս, թե Վասակ Մամիկոնյանի անձի մեջ թաքնված է 536 թ. Հուստինիանոսի դեմ ապստամբած հայ իշխանների պարագլուխ ուն Վասակի հիշատակը, որի մասին պատմում է Պրոկոպիոսը²²: Ի՞նչ նմանություն կարող է լինել VI դ. հռոմեական կայսր Հուստինիանոսի դեմ ապստամբած ըմբոստ իշխանի և V դ. կեսերին հռոմեներին հավատարիմ ծառայող համանուն մեկի միջև, ում Եղիշեն խիստ հակակրանքով *ներքին* Վասակ է անվանում, որը «արտաքոյ էր օրինացն Աստուծոյ գործովք իւրովք»²³: Իսկ Ն.Ադոնցի այն դիտողությունը, թե Ղազար Փարպեցին չգիտե Ստորին Հայքի սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին նույնպես ունի իր բացատրությունը: Եղիշեից տվյալ դրվագը քաղելով՝ շրջահայաց պատմիչը պարզապես զանց է առել Վարդան Մամիկոնյանի հակառակորդ Սյունյաց իշխանի հետ գործակցող Վասակ Մամիկոնյանի անունը, չցանկանալով իր մեկենաս Վահան Մամիկոնյանին ի ցույց դնել նրա նշանավոր տոհմակցի արատավոր վարքը, մինչդեռ անկասելի Եղիշեն ցուցադրում է դա՝ առանց քաշվելու իր պատվիրատու Մամիկոնյան Դավիթ երեցից²⁴:

IV դարի վերջին Մեծ Հայքի բաժանումից հետո (387թ.) Հունաց բաժնում՝ Ծովաց աշխարհի (այլ կերպ՝ Ստորին Հայքի) սատրապն էր Կամսարական տոհմից Գազավոն ստրատելատը²⁵, որին և ուղղված է Թեոդոս Մեծ կայսեր եղիկտը՝ *Gaddanae satrapae Sophanenaе*²⁶: Մեծ Հայքի Պարսից բաժնում թագավոր նշանակված Խոսրով Գ-ի

²² Н.Адопц, с. 125.

²³ Եղիշե, էջ 93:

²⁴ Ա.Մուշեղյան, Մովսես Խորենացու դարը, Երևանի Պետական համալսարանի հրատ., 2007, էջ 119-120:

²⁵ Սովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ՝ Ս.Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տիֆլիս, 1913 (այսուհետ՝ Խոր.), Գ, ԽԸ-ԽԹ, էջ 317-319:

²⁶ *Գազավոն* և *Gaddanas* անունների և անձերի նույնացման մասին տե՛ս Ա.Մուշեղյան, Մովսես Խորենացու դարը, էջ 326:

խոստումներից հրապուրվելով՝ Գագավոնը 387 թվին այլ նախարարների հետ փոխադրվեց Հայաստանի արևելյան մասը, որից հետո, պետք է ենթադրել, Ծոփաց աշխարհի ստրատելատ-սպարապետի պաշտոնը և զորավարությունը ժառանգաբար անցնում է Սամվել Մամիկոնյանին, որն Արշակ թագավորի մտերիմն էր և իր գնդով հետապնդում էր Արշակի գանձերը հափշտակած Խոսրովի նախարարներին²⁷: Նա ուրացության համար սպանել էր իր հորը՝ Վահան Մամիկոնյանին և մորը՝ Տաճատուհուն, ուստի և մնաց Հունաց կայսր Արկադիոսի մոտ²⁸: Սրանով պետք է բացատրել, որ V դարի կեսին Ստորին Հայքում (այն է՝ Մեծ Ծոփքում) սպարապետի պաշտոնում տեսնում ենք նույն տոհմից Վասակ Մամիկոնյանին, որը հավանորեն Սամվել Մամիկոնյանի որդին էր, և *Վասակ* է կոչվել ի հիշատակ Սամվելի հորեղբոր՝ անձնուրաց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի, որին Պարսից թագավոր Շապուհ Բ-ն խաբեությամբ Հայոց Արշակ թագավորի հետ Տիգրն էր հրավիրել և մորթազերծ անելով՝ պաճուճապատանը դրել Անհուշ բերդում շղթայված Արշակ թագավորի աչքի առաջ:

«Մովսես Խորենացու դարը» մենագրության մեջ ես ցույց եմ տվել, որ V դ. գոյություն ունեցած «Աշխարհացույց»-ի սկզբնական բնագրում Մեծ Հայքի առաջին և երկրորդ աշխարհները կոչվել են հակոտնյա անուններով՝ «Ա աշխարհ՝ Բարձր Հայք, այսինքն Կարնոյ քաղաք» և «Բ աշխարհ Հայոց՝ Ստորին Հայք, որ է Ծոփաց կողմն»²⁹: VII դ. ենթադրյալ կեղծարարը չէր կարող Փարպեցուց օգտված լինել, քանի որ Բյուզանդիայի Հուստինիանոս կայսրը 536 թվի 31-րդ նովեմբերով Ստորին Հայքը (կամ Ծոփաց աշխարհը) վերանվանեց *Չորրորդ Հայք*, որի հետևանքով մեզ հասած VII դարի «Աշխարհացույց»-ում վերացել է *Ստորին Հայք* հակոտնյա անունը և այլևս չի գիտակցվում *Բարձր Հայք* և *Չորրորդ Հայք* անունների միջև նախկինում եղած աշխարհագրական հակադրությունը: Եթե Եղիշեն V դարի կեսերին գործածած չլիներ Ծոփաց աշխարհի նախկին՝ *Ստորին Հայք* անունը, ապա ոչ միայն Թոմսոնի ենթադրած VII դ. կեղծարար մատենագիրը, այլև ինքը՝ Թոմսոնը և մենք բոլորս որտեղի՞ց պետք է տեղյակ լինեինք միայն Ավարայրի դեպքերին

²⁷ Խոր., Գ, ԽԵ, էջ 314:

²⁸ Խոր., Գ, ԽԸ, էջ 319:

²⁹ Ա.Մուշեղյան, Մովսես Խորենացու դարը, էջ 123:

ականատես Եղիշեի մոտ պահպանված և հետագայում անհետացած աշխարհագրական անվանը:

Ավարայրի պատմիչ Եղիշեն հանդես է գալիս հիրավի որպես անկանխակալ հեղինակ՝ ականատեսի հավաստի վկայություններով: Մինչդեռ նույն դրվագներում Փարպեցին իրերը գնահատում է ժամանակի հեռավորությունից՝ որոշակի գունագարդումով:

Եղիշեի Պատմության երկարամյա ուսումնասիրող և եռանդուն ջատագով Երվանդ Տեր-Մինասյանը, որքան էլ ժամանակային առումով ճիշտ է գնահատում Եղիշեի և Ղազար Փարպեցու առնչության խնդիրը, այսուհանդերձ նրանց երկերի պատմական արժեքը գնահատելիս շեղվում է իրողությունից և դրանով իսկ ակամայից սողանք է թողնում Եղիշեի առաջնությունը վիճարկելու համար: Նա գրում է. «Միամտության արդյունք է այս երկու հեղինակների երկերը իբրև *պատմական գրվածքներ* միմյանց հետ համեմատելը և մեկի առավելությունները մյուսի վերաբերյալ ցույց տալը, որովհետև դրանք բոլորովին տարբեր բնույթի և տեսակի երկեր են, որոնց երբեք չի կարելի միևնույն չափանիշով մոտենալ: Ղազար Փարպեցու գրվածքն *իսկական պատմություն է* (ընդգծումը – Ա.Մ.), որի նպատակն է պատմական երևույթների ծագումն ու զարգացումը նկարագրել, իսկ Եղիշեի երկը, պատմական նյութ ունենալով հանդերձ, *մի բանաստեղծություն է՝* լի քնարական սրտաբուխ զեղումներով, որի նպատակն է «սիրելիների համար միախառնություն, հուսացողների համար հույս և քաջերի համար քաջալերություն լինել»³⁰ նեղ օրերում»³¹: Ահա և Ե.Տեր-Մինասյանի մատնանշած մի ավելի ցայտուն հակադրություն. «Բայց այն (Եղիշեի երկը – Ա.Մ.) իսկապես ասած մի սովորական պատմություն չէ, այլ վկայաբանական գունավորում ստացած մի պատմական դյուցազներգություն ..., որ գրված է խիստ որոշ նպատակով - «որպեսզի շարունակ կարդաս՝ լսելով առաքինի անձերի

---

³⁰ Չակերտներում բերված խոսքերը Եղիշեի Պատմության նախաբանից են. «...յոժարութեամբ ձեռնարկեցաք զայս ինչ, որ է *միախառնություն սիրելեաց և յոյս յուսացելոց, քաջալերութիւն քաջաց*» (Եղիշե, էջ 4-5):

³¹ Ե.Տեր-Մինասեան, «Եղիշեի «Վարդանանց պատմությունը» և նրա քննադատները» – «Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ», Երևան, 1971, էջ 127:

քաջությունը և հետ կացածների վատթարությունը»³², որի հետ երբեք չի կարող համեմատվել ժամանակ անցնելուց հետո սառնությամբ ամեն մանրամասնություն կշռադատած ու գրված որևէ իսկական պատմական երկ, ինչպիսին այս դեպքում Ղազար Փարպեցու գրվածքն է»³³:

Բայց ո՞ր հեղինակը գիրք գրելիս նպատակ չի հետապնդում, որ ընթերցողները շարունակ կարդան իր գրածը: Մի՞թե Մովսես Խորենացին էլ իր ծանրակշիռ «Հայոց պատմությունը» չի գրել հենց նրա համար, որ իր հայրենակիցները հաճախակի և անհագուրդ կարդան իրենց ազգի ու հայրենիքի պատմությունը: Տեսե՛ք, թե Պատմահայրն ինչ է գրում՝ Եղիշեին հար և նման. «Այլ որչափ ջան և յիշողութիւնք բաւեցին՝ պատմեցաք ստուգապէս... հասարակաց խօսիւք անցանելով ընդ պատմութիւնս, որպէս զի մի՛ որ երեւեսցի ի պերճաբանութիւնս գրաւեալ առ փափագն, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ՝ *ստեպ ստեպ և անյագ առնիցեն զընթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց*»³⁴ - «Այլ որքան ջանք ու հիշողություն բավականացան, մենք ստուգությամբ պատմեցինք... հասարակ լեզվով այս պատմություններն անելով, որպէսզի այնպես չերևա, թե մեկը փափագում է (կարդալ) պերճաբանությունից գրավվելով, այլ մեր պատմածների ճշմարտությանը կարոտելով՝ *հաճախակի և անդադար* (անհագուրդ – Ա.Մ.) *կարդան մեր հայրենիքի պատմությունը*»³⁵:

Բացի այդ, պատմական նյութի մշտական գաղափարը և ոճը, ջերմությունն ու սառնությունը երբեք չեն կարող վկայել որևէ երկի ուշ կամ շուտ գրված լինելու մասին: Վերամբարձ, պաթետիկ ոճով գրված շատ ներբողյաններ հյուսված են նկարագրվող պատմական դեպքերից շատ դարեր հետո:

Բայց այստեղ իմ հիմնական առարկությունն այլ խնդրի է վերաբերում: Միանգամայն սխալ է Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը գնահատել իբրև

---

³² Հմմտ. Եղիշե, էջ 4. «...զի հանապազորդ ընթեռնուցուս, լսելով զառաքինեացն զքաջութին, և զյետս կացելոցն զվատթարութիւնս»:

³³ Ե.Տէր-Մինասեան, «Եղիշեի «Վարդանանց պատմությունը» և նրա քննադատները», էջ 127:

³⁴ Խոր., Գ, Ա, էջ 257-258:

³⁵ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, Գ, Ա, էջ 239:

վկայաբանական գրվածք: Թեև Եղիշե պատմիչն իր հերոսների նահատակությունը պատկերում է բանաստեղծական ոգեշունչ տողերով, սակայն հեռու է կրոնական վկայաբանության պաթոսից – դյուցազներգությունը չի կարող կապ ունենալ *անդրկողմյան կյանքի, մեռնելու երանության* սևեռուն գաղափարի հետ:

Հայ մատենագիր-պատմիչները՝ սկսած մեր պատմագրության անդրանիկ երկից՝ Ագաթանգեղոսի Պատմությունից, միշտ ուսուցանել են *աշխարհում քաջի անուն թողնելու* պատվիրանը. «նոքա են որ չարչարեալք վասն Տեառն իւրեանց մեռան, և ի կենդանութիւն փոխեցան, և *զանուն և զօգուտ պտղոց իւրեանց քաջութեան յաշխարհի թողին*»³⁶ - «Նրանք են, որ իրենց Տիրոջ համար չարչարվելով՝ մեռան և ի կենդանություն փոխվեցին և իրենց անունն ու քաջության պտուղների օգուտը աշխարհին թողեցին», - գրում է Ագաթանգեղոսի Պատմության հեղինակն Առաջաբանում և նկատի առնելով քաջության անուն թողած հերոսներին՝ ավելացնում է. «*Չինութիւն աշխարհի՝ յԱստուծոյ նոցա բարեխօսութեամբ է շնորհեալ. զի գութ աստուածութեանն ի նոսա իջեալ՝ ողորմութիւն և քաւութիւն շնորհէ աշխարհի*» (Ագաթ., § 10) - «Նման մարդկանց բարեխոսությամբ է, որ Աստված աշխարհին շենություն է պարգևում, քանզի աստվածային գութը նրանց վրա իջնելով՝ ողորմություն և քավություն է շնորհում աշխարհին»: Ըստ Ագաթանգեղոսի Պատմության՝ նահատակությունն ինքնանպատակ չէ, այլ աշխարհը՝ հայրենի երկիրը, շեն պահելու խորհուրդ ունի իր մեջ, և այդ շեն աշխարհում էլ հարկ է քաջի և արդար մարդու անուն թողնել: Ագաթանգեղոսի Պատմությունը, հակառակ իր խորը քրիստոնեական ոգուն, փառաբանում է նույնիսկ հեթանոս արքա *սեզ Տրդատի* հայրենանվեր քաջությունը, և քրիստոնյա հեղինակը հեթանոս արքայի մասին նույնպիսի գովեստով ասում է. «զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց պատերազմեալ և առնէր մարտիցն յաղթութիւն: *Մեծ անուն պարծանաց քաջութեան անձին ստանայր, և զհոյակապ շքեղութիւն յաղթութեան ընդ ամենայն աշխարհ կացուցանէր. Հարկանէր ի հարուածս զթշամիսն, և խնդրէր զքէսս վրիժուց իւրոց հայրենեացն*» (Ագաթ., § 123): Երկրի վրա արդար անուն թողնելու համար է

---

³⁶ **Ագաթանգեղայ** Պատմութիւն Հայոց. Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տիղիս, 1909 (այսուհետ՝ Ագաթ.), § 9:

փառաբանվում նաև քրիստոնեական հավատի ջատագով Կոստանդիանոս կայսրը. «զանուն յերկրի թողոյր և զարդարութիւն յերկինս հաստատէր» (Ագաթ., § 884):

V դարի մեր մյուս պատմիչը՝ Փավստոս Բուզանդը բազմաթիվ հայտնի ու գրեթե անվերծանելի մակդիրներով փառաբանում է Մամիկոնյան ցեղը, որին ըստ նախնյաց կարգի՝ հանձնված էր ստրատելատությունը, սպարապետությունը և զորավարությունը Մեծ Հայքի բովանդակ գործերի վրա՝ ընդգծելով նրանց ոչ միայն ռազմի հմտությունն ու սխրանքը, այլ ոչ պակաս նաև քաջի անուն, բարի համբավ թողնելու նրանց տոհմիկ առաքինությունը. «...աներկիւղք քաջասիրտք նահատակք քաջանունք, բարենշանս բարեհամբաւք բարեգործք յաջողակք՝ ՚ի գործ պատերազմաց ՚ի բուն ՚ի նախնեացն կարգաց ՚ի Մամիկոնեան ազգին, ՚ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ՚ի վերայ ամենայն զօրավարութեանն բազմութեանն Հայոց մեծաց, հանապազ յամենայն ժամ յաղթող ազգին *պարզեւեալ յերկնից բարիանուն* իրաքաջ ՚ի մեծի նահապետութեան պատերազմի»³⁷: Ուրեմն ըստ Փավստոսի՝ Մամիկոնյան հաղթող տոհմին երկինքն էր պարգևել բարի անուն և քաջություն: Հայոց աշխարհի սպարապետ և խնամակալ Մանվել Մամիկոնյանը՝ իր մահից առաջ Արտաշիր որդուն հանձնելով տանուտիրական իշխանությունը ու զորավար-սպարապետությունը, պատվիրում է հնազանդ ու հպատակ լինել Արշակ արքային և Հայոց աշխարհի համար պատերազմում զոհել իր անձը՝ քաջ նախնիների պես. «*Անուն քաջութեան յերկրի թողցուք, և զարդարութիւն յերկինս ընծայեցուցանէք. և ամեննին ՚ի մահուանէ մի՛ երկնչիք, այլ յուսասցիք յայն, որ զամենայն արար և հաստատեաց*»³⁸:

Ագաթանգեղոսի Պատմության ավանդած այս պատվիրանն ընդունում և իր հերթին հրահանգում է նաև Եղիշեն, որի վկայությամբ՝ դեռ Ավարայրից առաջ ապստամբների ամենից ավելի կրկնած խոսքն էր. «Քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն և զոգիս և եթ ժառանգեցուք»³⁹:

Եղիշեի Վարդան սպարապետը՝ իբրև Բուզանդի փառաբանած Մամիկոնյան տոհմի արժանի զավակ, Ավարայրի դաշտում, ճակատամարտի նախօրյակին, նախարարների և

³⁷ Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց. Բնագիրը Զ. Պատկանյանի, Երևան, 1987, դպր. Դ, գլ. Բ, էջ 106:

³⁸ Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ե, գլ. ԽԴ, էջ 390:

³⁹ Եղիշէ, էջ 68:

գորքի առջև իր արտասանած ճառում հայ գորականին ոգեշնչում է ոչ թե երկնային կյանքի երանությամբ, այլ հորդորում *քաջի անուն թողնել հենց երկրի վրա*, որով և *անմոռաց կլինեն* նաև երկնքում: Եվ իբրև օրինակ՝ Վարդանը վկայակոչում է Հին Կտակարանից Հուդա և Մատաթիա Մակաբեներին. «ո՛րպես մարտուցեալ կռուեցան ի վերայ աստուածատուր օրինացն ընդդէմ թագաւորին Անտիոքացւոց: Զի թեպէտ և ի նմին կատարեցան մահուամբ, սակայն *անուն քաջութեան եկաց մինչեւ ցայսօր ժամանակի, ո՛չ միայն յերկրի, այլ և անմոռաց յերկինս*»⁴⁰:

Մենք չգիտենք, գուցե Վարդանը հայ գորականին ոգեշնչել է հենց Հայկ Նահապետի օրինակով, որի անունը՝ իբրև հսկայի, Մովսէս Խորենացուց առաջ հիշատակում է V դարի սկզբին գրված Ագաթանգեղոսի Պատմությունը՝ *հայկաբար* գործածելով *հսկայագոր* իմաստով. «արդ՝ առեալ սկայագօրն [Տրդատ] *հայկաբար* գութ արձանսն՝ ի վերայ իւրոց թիկանցն զայն դներ և ըստանձնեալ բերեր ի վկայարանս տաճարացն»⁴¹:

Վերադառնալով Եղիշեի և Փարպեցու պատմական երկերի վկայաբանական բնույթին, ես միանգամայն անհիմն եմ համարում Ե.Տեր-Մինասյանի, Գր.Տեր-Պողոսյանը, Բ.Կյուլեսերյանի, ինչպես և մերօրյա որոշ քննադատների պնդումները՝ Եղիշեի երկը կրոնական գունազարդումով վկայաբանություն որակելու վերաբերյալ: Հակառակ այդ տեսակետին, Եղիշեի ոգեշունչ Մատյանում, չնայած պատմիչի բանաստեղծական հուզառատ ոճին ու ոգուն, Վարդան Մամիկոնյանի կերպարը կերտված է իբրև իրական կենդանի գորավարի: Իր պաշտելի սպարապետին նա ոչ մի անգամ սուրբ կամ երանելի չի անվանում՝ հակառակ Ղազար Փարպեցու, այլ վերաբերում է նրան իբրև կատարյալ աշխարհիկ անձի և կենդանի գործող մարդու՝ բնորոշելով նրան միայն գորավարին վայել մակդիրներով՝ *մեծ, առաքինի, արի, քաջ, կորովի*, ինչպես հետևյալ օրինակներում. «իբրեւ ետես *մեծն* Վարդան», «զայս ամենայն *առաքինի* զօրավարն խօսեցաւ», «իսկ *արին* Վարդան

---

⁴⁰ Եղիշե, էջ 105:

⁴¹ Ագաթ., § 767:

յառաջ մատուցեալ», «ի վեր հայեցաւ *քաջն* Վարդան», «իսկ *կորովին* Վարդան իւրովք քաջ նիզակակցօքն», «յագգէն Մամիկոնէից *քաջն* Վարդան»⁴²:

Նույն պատկերը նկատում ենք և Ավարայրում նահատակված նախարարների դէպքում: Եղիշէն այստեղ, զոհված ինը նախարարներին թվարկելիս, նրանցից յուրաքանչյուրին զատ-զատ մեծարում է ռազմի կորովը կամ բնավորությունը հատկանշող ուրույն մակդիրներով՝ Քաջն Վարդան, Խորէնն Կորովի, Արին Արտակ, Ջարմանային Տաճատ, Իմաստունն Հմայեակ, Հրաշակերտն Ներսեհ, Մանուկն Վահան, Արդարն Արսէն, Յառաջադէմն Գարեգին⁴³: Մինչդեռ Փարպեցին, Եղիշէից քաղելով նահատակված ինը նախարարների նույն ցուցակը, բացի սուրբ Վարդանից, մնացյալ նախարարներին միանման երանելի է անվանում՝ Եղիշէի բազմապիսի մակդիրների փոխարեն – *սուրբն* Վարդան, *երանելին* Խորէն, *երանելի* սեպուհն Արտակ, *երանելին* Տաճատ, *երանելին* Հմայեակ, *երանելին* Ներսեհ, *երանելին* Վահան, *երանելին* Արսէն, *երանելին* Գարեգին⁴⁴: Այստեղից էլ հետևում է, որ Ավարայրում զոհված ինը նախարարներից միայն սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանն է *սուրբ* հռչակված եղել:

Նույնիսկ Ավարայրի ճակատամարտում հերոսաբար նահատակվելուց հետո էլ Եղիշէն Վարդանին սուրբ կամ երանելի չի կոչում: Մի անգամ միայն, ընդհանուր ձևով, ճակատամարտում զոհված հայ նախարարների ու ռազմիկների մասին գրում է. «Վասն այնորիկ և ոչ կարէին, կալ ճշմարտիւ ի վերայ սուրբ մարմնոց *երանելեացն*»⁴⁵: Վարդանը սուրբ կամ երանելի չի կոչված մինչև իսկ այն ժամանակ, երբ Ապար աշխարհի հավատափոխ պարսիկ մոզպետը գիշերային սքանչելի տեսիլքում Հայոց նահատակների գնդի մեջ ճանաչում է Վարդան Մամիկոնյանին, Արտակ Պալունուն և Խորէն Խորխոռունուն, որոնք երկնքից իրենց ձեռքին ինը պսակ էին բերում՝ դեռևս չնահատակված սուրբ Ղևոնդյանց և հավատափոխ մոզպետի համար⁴⁶:

---

⁴² Եղիշէ, էջ 99-120:

⁴³ Եղիշէ, էջ 119-120:

⁴⁴ Փարպ., Բ, գլ. ԼԹ, էջ 72:

⁴⁵ Եղիշէ, էջ 118:

⁴⁶ Եղիշէ, էջ 150-151:

Եղիշեի Վարդանանց պատմության մեջ, ըստ ամենայնի, զգացվում են բանաստեղծ-պատմիչի պաթոսն ու հայրենասերի կիրքը, մինչդեռ Փարպեցուն կարդալիս ընթերցողին շարունակ ճնշում է վկայաբանին բնորոշ նահատակության ընդգծված պաթոսը: Հակառակ Եղիշեի հանդեպ ունեցած իր անհանդուրժող կեցվածքի, արգենտինահայ պատմաբան Հրանտ Արմենն ինքն է հաստատում, թե ի տարբերություն Եղիշեի՝ Փարպեցին որքան նոր հոգևոր մակդիրներ է փակցնում Վարդան Մամիկոնյանին՝ «*սուրբ Վարդան*», «*երանելի սպարապետ Վարդան*», «*երանելի սուրբ նահատակ*» և այլն և այլն: Եվ դա հենց այն նույն դրվագներում, որտեղ Եղիշեն նրան պարզապես գորավար է ներկայացնում: Ասենք նաև, որ Փարպեցու գրքում դեռևս կենդանի, գործող, զենքը ձեռքին մարտնչող Վարդան սպարապետը հենց սկզբից ներկայացվում է իբրև երանելի նահատակ՝ սրբի լուսապսակը ճակատին: Տպավորությունն այնպիսին է, թե հայ իշխանների, գորականների ու ժողովրդի հետ խոսում ու շփվում է ոչ թե կենդանի անձը, այլ *սուրբ Վարդան նահատակը*:

Այս տեսակետից չափազանց ուշագրավ է Փարպեցու Պատմության մեջ Վարդան Մամիկոնյանի և նրա երկու եղբայրների հենց առաջին հիշատակումը, որտեղ Սահակ Պարթևի փեսա սպարապետ Համազասպ Մամիկոնյանից ծնված երեք որդիներին Փարպեցին արդեն իսկ *սուրբ* և *երանելի* է անվանում. «Եւ վասն զի ոչ գոյր իւր (Սահակայ հայրապետի) արու որդի, բայց միայն դուստր մի, գոր էր տուեալ կնութեան Համազասպայ տեառն Մաիկոնէից և Հայոց սպարապետի, որ ծնաւ ի Համազասպայ երիս արու որդիս, գտուրբն Վարդան և գտուրբն Հմայեակ և զերանելին Համազասպեան»⁴⁷: Կնշանակի, այս գրելու պահին՝ V դ. վերջին, Վարդան և Հմայակ Մամիկոնյանները Հայ Եկեղեցու կողմից արդեն սրբերի կարգն էին դասվել, իսկ նրանց երրորդ՝ կրտսեր եղբայրը վախճանված պետք է լիներ. *երանելի* մակդիրը Փարպեցին գործածում է բացառապես վախճանված կամ զոհված անձանց վերաբերյալ:

Եղիշեի հերոսը՝ հոգևորական թե ռազմիկ, պատրաստվում է նահատակվել և իրոք էլ նահատակվում է հավասարապես Հայ Եկեղեցու և հայրենի երկրի ազատության համար: Եկեղեցին և երկիրը Եղիշեի համար միասնական են, ինչպես հոգին ու մարմինը, և

---

⁴⁷Փարպ., դր. Ա, ԺԸ, էջ 37:

թշնամին հենց այդ միասնությունն է ցանկանում պառակտել՝ Հայոց աշխարհում զրադաշտականություն տարածելու, ժողովրդին բռնի հավատափոխ անելու իր դիվային ծրագրով, որին դիմագրավում են Հայաստանում թե՛ հոգևորականը և թե՛ աշխարհականը: Եղիշեն մեծ հմտությամբ ցույց է տալիս, թե ինչպես Հովսեփ կաթողիկոսը և նրա հետ եղած սուրբ Ղևոնդյանք, Մուշկան Նիսալավուրտի և Վասակ Սյունու ձեռքը գերի ընկնելուց հետո, գրավոր բողոք են հղում Պարսից արքունիք՝ ոչ թե իրենց անձերի փրկության, այլ Հայոց աշխարհը շեն պահելու համար. «Քանզի ոչ եթէ ակնկալութիւն ինչ էր երանելեացն ըստ մարմնաւոր կենացս, այլ իմաստութեամբ հնարս խնդրէին լինել փոխանակ ամենայն աշխարհին շինութեան»⁴⁸: Իսկ նույն ամբոցում եղած երկու հարյուր տասներեք աշխարհականները նահատակվում են հանուն *շեն եկեղեցիների, անքակ տաճարների և սուրբ եկեղեցու* միաբանության:

Հոգևորականների ու աշխարհականների այս փոխադարձ ինքնագոհաբերումը, որ նույն դրվագում խորաթափանց կերպով ցուցադրում է Եղիշեն, բացահայտում է եկեղեցու և հայրենիքի, հոգու և մարմնի փոխադարձ, անքակտելի կապը՝ հոգևորականը մարտնչում էր երկրի, իսկ աշխարհականը՝ եկեղեցու համար: Եղիշեն փառաբանում է նահատակությունը՝ ոչ իբրև սոսկ *ինքնագոհաբերում*, այլ որպես *սխրանք, հերոսություն* հանուն Հայոց Եկեղեցու և հայրենի երկրի՝ առավելապես ի ցույց դնելով բառիս բազմակի նշանակությունը և հատկապես այս վերջին՝ «քաջագործություն» իմաստը. «...քանզի բազմադիմի է նահատակութեանդ անուն, և նա բազմադիմի շնորհս բաշխէ ամենեցուն»⁴⁹ և քաջերին քաջալերելու համար նա վկայակոչում է հաղթության զորագլուխ Քրիստոսին իր անպարտելի զորությամբ. «...զգօրագլուխն յաղթութեան, որ և ոչ ումք ոտնհար լիցի թշնամութեամբ, այլ ամենեցուն ուսուցանէ զիր անպարտելի զօրութիւնն»⁵⁰: Եվ ինչպես վկայում է ականատես պատմիչը՝ հենց այսպիսի հերոսությամբ հերոսացավ և Հայոց

---

⁴⁸ Եղիշեն, էջ 123:

⁴⁹ Եղիշեն, էջ 5:

⁵⁰ Եղիշեն, էջ 5:

աշխարհը. «Որպես յայսմ ժամանակի տեսաք աչօք մերովք, զի զնոյն նահատակութիւն նահատակեցաւ և աշխարհս Հայոց»⁵¹:

Դրան հակառակ, Ղազար Փարպեցին քարոզում է նահատակություն՝ բառիս զուտ «մահապարտություն» իմաստով, այն աշխարհում երանության հասնելու համար: Փարպեցին առիթը չի փախցնում արտահայտելու կամ ցուցադրելու երանելի Վարդան սպարապետի և նրա զորքի՝ *ուխտապահների* շուտափույթ նահատակվելու բաղձանքը, զորք, որ գլխապատառ նետվում է ընդունելու թշնամու զորքի բերած երկնավոր պսակները:

Ձմռան ցրտաշունչ օրերն անցնելուց հետո, - պատմում է Փարպեցին, - մեծ Ջատկի տոնը՝ Կենարարի հարությունը, խաղաղությամբ և ուրախությամբ տոնելուց սակավ օրեր անց լսեցին, թե անհամար Պարսից զորք է եկել Հեր և Ջարևանդ գավառը, և Հայոց երանելի սպարապետ Մամիկոնեից տեր Վարդանը կոչ ուղարկեց ուխտապահներին, որոնք տոն օրերի առթիվ գնացել էին իրենց տները՝ Ջատկի տոնն իրենց ընտանիքների հետ կատարելու⁵², թե «բազում գունդ է եկել, հասել՝ աստվածասերներին բերելով երկնավոր պսակներ. արդ ով ցանկանում է ստանալ՝ աճապարեցե՛ք, որ ոչ ոք չզրկվի ու չզղջա: Իսկ եթե մեկը այլ կերպ է խորհում, ինչպես ուրիշները, որ խոտորվեցին սատանայի ետևից՝ թող հանգիստ պառկած մնա, որտեղ հաճելի թվա իրեն: Քանզի ոչ ոք պսակ չի ընդունի իր ընկերների հետ, եթե չտանջվի, այլ յուրաքանչյուր ոք ինքն է վաստակում իր անձի համար հողեղենն ու հավիտենականը» - «Եւ երանելի սպարապետն Հայոց տէրն Մամիկոնեից Վարդան ազդ առնէր ուխտապահացն, որք յաղագս տօնի աւուրցն երթեալք էին ի տունս իւրեանց՝ կատարել զտօնն զատկի առ ընտանիս իւրեանց, եթէ «Գունդ բազում հասեալ գայ, բերելով աստուածասիրացն պսակս երկնաւորս. արդ՝ որ ոք ցանկայ առնուլ՝ աճապարեցե՛ք, զի մի՛ վրիպեցի ոք և զղջանայցէ: Եւ եթէ ոք խորհի այլազգ ինչ, որպէս և այլքն, որք խոտորեցան զկնի սատանայի՝ դադարեալ հանգիցէ՝ ուր և թուեցի հաճոյ ումէք:

⁵¹ Եղիշէ, էջ 99:

⁵² Բ.Ուլուբաբյանը այս հատվածը աշխարհաբար թարգմանել է որպես սպարապետի ուղիղ խոսք՝ հրամայական եղանակով. «...որոնք տոնի օրերի պատճառով իրենց տներն էին գնացել, թե՛ զատկի տոնը կատարեցեք ձեր ընտանիքների հետ» - **Ղազար Փարպեցի**, Հայոց Պատմութիւն, Թուրթ Վահան Մամիկոնյանին, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բագրատ Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982, գլ. ԼԷ, էջ 161:

Քանզի ոչ ոք պսակի ընդ ընկերաց իւրոց՝ թէ ոչ տանջի. այլ իւրաքանչիւր ոք անձին իւրում գանձէ զհողողէնսս և զյաւիտենականսն»⁵³:

Ավելին, ըստ Փարպեցու՝ երանելի սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը Առանձար սեպուհին ուղարկում է ոչ միայն լրտեսելու Պարսից զորքի թվաքանակը, այլև այն նպատակով, որ «եթէ հնար լինի՝ գրգռեն նրանց, որ շուտափույթ գան և բերեն մեզ արքայության պսակները, որ նրանց ձեռքով պարգևում է մեզ Փրկիչ Քրիստոս՝ հավիտենական բարութեանց տվողը» - «առաքել երանելի սպարապետն Հայոց Վարդան, միաբանութեամբ աւագանւոյն որ ընդ նմայն էին, սեպուհ մի յազգէն Ամատունեաց, որում անուն էր Առանձար, իբրև երեք հարիւր հեծելով՝ երթալ, լրտեսել զբազմութիւն զօրացն Պարսից, և տալ զրգիռս, եթէ հնար իցէ, առ ի փութապէս, ասէ, գալ, բերել մեզ զպսակս արքայութեան, զոր ի ձեռն նոցա պարգևէ մեզ Փրկիչն Քրիստոս, յաւիտենից բարութեանցն տուիչ»⁵⁴:

Իսկ թէ ինչու է Փարպեցին Եղիշեից քաղած սույն դրվագից ջնջել Ամատունյաց Առանձար սեպուհին տրված «լի իմաստութեամբ և քաջութեամբ» բնորոշումը⁵⁵, միանգամայն պարզ կդառնա, եթէ հիշենք, որ Առանձարը Վահան Ամատունի հազարապետի տոհմակիցն էր, որին Ղազարը ներկայացնում է բացասական, ուղղակի վարկաբեկիչ մակդիրներով՝ իբրև *քսու* և *բանսարկու*, որոգայթ լարողի: Ուստի և Պարսից վերջապահ գնդի դեմ Առանձարի տարած հաղթանակը Ղազարը վերագրում է ոչ թէ նրա իմաստությանը և քաջությանը, այլ Աստծո զորությանը, որ նրանց պարգևեց Փրկիչ Քրիստոս⁵⁶: Այնուհետև Առանձարից և նրա հետ եղողներից լսելով, թէ Պարսից զորագլուխներ Մուշկան Նյուսալավուրտը և Դողվճը, անարգել առաջ խաղալով, շուտով կարող են հասնել երկրի միջնաշխարհը, «Հայոց երանելի սպարապետն ու նրա հետ եղողները շտապեցին երթալ նրանց դեմ, նախ՝ ավելի շուտ *հանդիպելու մարտիրոսության ժամին*, քանզի գիշեր ու ցերեկ, միշտ ու անձանձրույթ աղոթում էին, որ արժանի լինեն մի

---

⁵³ Փարպ., դր.Բ, գլ. ԼԷ, էջ 68:

⁵⁴ Փարպ., դր. Բ, գլ. ԼԸ, էջ 69:

⁵⁵ Եղիշե, էջ 105:

⁵⁶ Փարպ., դր. Բ, գլ. ԼԷ, էջ 69:

այդպիսի երկնավոր վիճակի. և երկրորդ, ասում էին՝ թերևս այնտեղ, հենց Հեր ու Ջարևանդ գավառում էլ վճռենք պատերազմի ելքը» - «Չոր լուեալ երանելոյ սպարապետին Հայոց և որ ընդ նմայն էին՝ ևս առաւել ճեպէին երթալ ընդդէմ նոցա. նախ՝ վասն վաղվադակի *պատահելոյ նոցա ժամու մարտիրոսութեան*. քանզի անձանձրոյթ աղօթէին հանապազ ի տուէ և ի գիշերի, լինել արժանի այնպիսի մասին երկնաւորի. և երկրորդ՝ ասէին, թերևս անդէն ի տեղւոջն ի Հեր և ի Ջարևանդ գաւառին վճարին ելք գործոյն պատերազմին...»⁵⁷:

Եվ այստեղ Փարպեցին ներկայացնում է մի տարօրինակ դիպված, որի հետքն անգամ չկա և չէր էլ կարող լինել Եղիշեի Պատմության մեջ. «Պենդեկոստեի մեծ տոնի ուրբաթ օրը Հայոց զորքը եկավ, հասավ այն նույն տեղերը (որտեղ Առանձարն էր եղել – Ա.Մ.) և շատ անպատրաստ գտավ Պարսից զորքը. էթէ կամենային, երամակարձակ այն ծուլերին կարող էին մեծապէս վնաս հասցնել, սակայն հետաձգելով՝ հանգստացան այդ օրը, քանզի նահատակություն փափագողները մտքում չէին դրել հաղթել [միայն նրա համար], որ ամեն օր տեսնեն հոգին կորցրածների ապականումը, այլ միշտ և հանապազ շտապում էին հասնել կոչման կետին ու տենչալի մարտիրոսությանը» (թարգմանությունը՝ Ա.Մ.):

Պատմաբան Ա.Մ.Գարագաշյանը իր «Քննական պատմութիւն Հայոց» շատ արժեքավոր աշխատության մեջ մշտապէս *նախամեծար է համարում* Փարպեցու պատմությունը, իսկ Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը չի համարում պատմական աղբյուր: Առանձարի մասին վերը բերված դրվագում նրան զարմացնում է *երամով խելակորույս նահատակության ձգտելու* փարպեցիական մոլեռանդությունը՝ «Արդարև զարմանք. մարտիրոսութեան հասնելու, այսինքն յաղթուելու և մեռնելու նպատակաւ՝ պատերազմ յարուցանել, և կամաւ կորուսանել թշնամին ընկճելու պատեհութիւնը նոյն նպատակին համար»⁵⁸, և սակայն զլանում է հիշատակել Եղիշեի պատմած նույն դրվագը, երբ Վարդան սպարապետի հանձնարարությամբ հետախուզության ուղարկված Առանձար սեպուհին իր ջոկատով ջախջախում է պարսկական զորքի վերջապահ գունդը և անկորուստ

⁵⁷ Փարպ., դր. Բ, գլ. ԼԵ, էջ 69:

⁵⁸ Ա.Մ.Գարագաշեան, մասն Դ, գլուխ Բ, էջ 140

վերադառնալով՝ զեկուցում սպարապետին իր հաղթանակի և թշնամու մտադրությունների մասին:

Նույն ոգով է պատկերում Ղազար Փարպեցին նաև 482-485 թթ. ապստամբության մասնակիցների նահատակությունը: Կուր գետի մոտ մղված ճակատամարտում Վահան Մամիկոնյանի եղբոր՝ Վասակի դեմքին հանկարծ լույս է ճառագում, որից էլ նրա կողքին կռվողները հասկանում են, որ նա նահատակվելու է. «Նրանք, որ այնօր ընդունելու էին նահատակության պսակը, Վերին գորությունը նրանց ցույց տվեց, և նրանք մտքի աչքերով, նահատակությունից առաջ, հայտնապես տեսան իրենց դեմքերի անձածուկ ահագնափոխությունը. բնական մահկանացու տեսքից փոխվեցին, ընդունեցին վերին գորությունների՝ հրեշտակների կերպարանքը: Մանավանդ Հայոց գորավար Վահանի եղբոր՝ քաջարի Վասակ Մամիկոնյանի դեմքը, որ փառավորվեց Աստծո լուսապսակով, և սրբի շատ ընկեր-նիզակակիցներ, նայելով նրա փայլակնացայտ դեմքին, որ նման էր մեծ մարգարե Մովսեսի փառավորված դեմքին, չէին հագենում դիտելուց: Եվ նրա մեծ եղբայրը՝ Հայոց գորավար Վահանն էլ տեսավ այդ ու սաստիկ զարհուրած՝ անմիջապես հասկացավ, որ սա իրենից ու այս զազրելի կյանքից հեռացել, գնում է հրեշտակների բանակը, և հենց այսպիսին է այն բանակի զորականների տեսքն ու կերպարանքը»⁵⁹:

Եղիշեի պատկերած տեսիլներում նահատակության պսակները Քրիստոս ուղարկում է հրեշտակների կամ սուրբ նահատակների ձեռքով, իսկ Փարպեցու Պատմության մի քանի դրվագներում, ինչպես տեսանք, Հայոց ազգի մարտիրոսության պսակները Քրիստոս ուղարկում է թշնամիների՝ Պարսից զորքի ձեռքով: Հայ զորականը, ըստ Փարպեցու, գերադասում է նահատակվել, այլ ոչ թե հաղթել թշնամուն, և դա նրա համար, որ այլևս չտեսնի *հոգեկորույսների*՝ հոգին կորցրածների ապականությունը կամ այս զազրելի կյանքից ազատվելու համար:

Այս արտառոց մտայնությունը, որ ցավալիորեն տեղ է գտել Փարպեցու շատ արժեքավոր պատմական մատյանում և թելադրված է անձնական կյանքում նրա ապրած խոր հիասթափությամբ, խիստ վիճելի և անընդունելի է նույնիսկ IV-V դարերի

---

⁵⁹ Փարպ., դր. Գ, շԴ, էջ 134:

կրոնադավանաբանական ընկալումների տեսակետից և տրամագծորեն հակառակ է Փարպեցու գրքից ավելի քան մեկ ու կես դար առաջ՝ 330-ական թթ. Հայ Եկեղեցու առաջին հիմնասյուներից մեկի՝ Վրթանես Մեծ քահանայապետի ավանդած պատգամին՝ «Եթե թշնամիները մեր աշխարհը գրավեն՝ այստեղ կհաստատեն իրենց անօրեն, անհավատ, անաստված կարգերը, որ, հուսանք, թե երբեք լինելու չէ: Իսկ մեր բարեպաշտ նահատակները այս բանի համար պատերազմ մղեցին, և չարիքը մեր աշխարհից հալածելով ու հեռացնելով մեռան, որպեսզի անհավատությունը այս աստվածապաշտ և աստվածասեր աշխարհը մուտք չգործե և չարի կամքին ծառա չդարձնե...»⁶⁰ - «Եւ եթէ զաշխարհս ունիցին արդէք թշնամիքն, և զիւրեանց զանօրէն զանկրօն զանաստուած կրօնիցն զօրէնս աստ արդէք հաստատէին, որ, զոր ինդրեմքս, քա՛ւ և մի լիցի: Իսկ մեր բարեպաշտութեան նահատակք ՚ի վերայ այսորիկ ճգնեալ պատերազմաւ, զչար պահեալ հեռացուցեալ հալածեալ յաշխարհէ՝ մեռան, զի մի յայսպիսի աստուածապաշտ և աստուածասեր աշխարհ անօրէնութիւն մտեալ չարի կամացն ՚ի ծառայութիւն արկցէ...»⁶¹: Այսպես է սփոփում և ոգեշնչում Մեծ Վրթանեսը Պարսից գորքի դեմ հայերի մղած պատերազմում Մեծ Հայքի սպարապետ և զորավար Վաչե Մամիկոնյանի զոհվելու առթիվ:

Ըստ Փավստոսի՝ Մեծ Վրթանեսը օրենք սահմանեց Քրիստոսի համար նահատակված սրբերի կարգը դասելու հենց *երկրի փրկության համար պատերազմում ընկածներին՝* կանոն դնելով՝ ոչ թե ողբալ միայն նրանց մահը, այլ որ նրանց անունները հիշվեն Աստծո սեղանի առաջ, պատարագի ժամանակ՝ սրբերի անունները հիշատակելուց հետո, իսկ ընկածների հարազատներին հոգ և խնամք տանեն. «Որք այնմ ամենայնի փոխանակ զանձինս իւրեանց ոչ խնայեցին, ընդ վկայս Քրիստոսի է նոցա համար պատուոյ: Արդ մի՛ լացցուք զնոսա, այլ պատուեսցուք ընդ ճշմարտութեան, առ նահատակսն դիցուք ընդ աշխարհ օրէնս յաւիտեանս յաւիտենից զի ամենայն ոք զոցս յիշատակ քաջութեան իբրև Քրիստոսի նահատակաց անխափան կատարեսցէ: ...Եւ եդ օրէնս ընդ աշխարհ մեծ քահանայապետն Վրթանէս, զնոցա առնել զյիշատակն ամ յամէ. և

⁶⁰ Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, դպր.3, գլ. ԺԱ, էջ 45:

⁶¹ Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, դպր.3, գլ. ԺԱ, էջ 44:

որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիցին ՚ի նմանութիւն նոցա, եղ կանոն՝ յիշել գոսա առ սուրբ սեղանն աստուծոյ ՚ի ժամ պատարագին. յորժամ զանուանս սրբոցն կարգիցեն, և ապա զկնի նոցա զնոցայն. և մնացելոցն յանցելոցն գութ և խնամ կալցին»⁶²:

Մեր պատմիչներից Փարպեցին միակն է, որ հանվանէ հիշատակում է Փավստոս Բուզանդին և նրա «Պատմութիւն Հայոց»-ը, ուստի չէր կարող գոնէ այստեղից, էթէ ոչ Եկեղեցական կանոնադրությունից, ծանոթ չլինել Վրթանէս քահանայապետի այս պատգամին: Եվ ինքը՝ Փարպեցին էլ 482-485 թվերի հաղթական ապստամբության նկարագրությամբ մեծապես պանծացրել է Վահան Մամիկոնյանի, Սահակ Բագրատունի մարզպանի և մյուս հերոսների քաջությունն ու անվեհերությունը, որ վերջ ի վերջո արժանապես գնահատում է նաև Պարսից թագավորը՝ ապստամբության ղեկավարին և գորավարին ճանաչելով Հայոց մարզպան:

Եղիշեն աներկբա ցույց է տալիս, որ ազգադավ գործչի արժանի դատապարտողը հենց այն թշնամին է, որին նա ստորաբար ծառայում է – երբ Պարսից թագավոր Հազկերտը Միհրներսէս հազարապետից տեղեկացավ, թէ Վարդան Մամիկոնյանի գորքի ավելի քան վաթսուն հազար թվաքանակի և այլ ռազմական կարևոր տվյալների մասին հաղորդողը Հայոց մարզպան Վասակ Սյունին է, դառնացավ իր հոգում և երդվեց. «Եթէ ապրեսցի անօրէնն այն ի մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարգանօք տամ ըմպել նմա զբաժակն դառնութեան մահու»⁶³: Այս իմաստով չափազանց նշանակալից է նաև Փարպեցու հաղորդածը՝ Ատրպատականի Հեր գավառի Նվարսակ գյուղում, Պարսից արքայից արքա Վաղարշի ներկայացուցիչ Նիխորի մատուցած ընթրիքի ժամանակ, բանակցության եկած ապստամբ հայերը արժանացան պատվավոր ընդունելության, իսկ Պարսից կողմն անցած ուրացող նախարարները արհամարհվեցին իբրև անպիտաններ, - այս է թշնամուն ծառայելու վարձը. «Եւ զնախարարսն որ եկեալ էին ի Մամիկոնենէն Վահանայ՝ սիրով ընկալեալ Նիխորայ և պատուեալ՝ արձակէր ընդ պատգամաւորս իւր առ Մամիկոնեանն Վահան. Մեծաւ պատուիրելով յանձնէր նոցա՝ վաղվադակի և անյապաղ ածել

---

⁶² Փավստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, դպր. 3, գլ. ԺԱ, էջ 46:

⁶³ Եղիշէ, էջ 97:

զՄամիկոնեանն Վահան. և հրաժարեալ զնոսա Նիխորոյ՝ արձակէր սիրով: Եւ տեսեալ զայն աստուածուրաց խաբէրայիցն, որք ի միաբանութեան Պարսկացն էին, թէ ո՛րպէս յապստամբացն եկեալ Հայք ի Նիխորոյ պատուեալք և մեծարեցան ի Պարսկացն, և ինքեանք արհամարհեալք են իբրև զանպիտանս՝ դարձեալք լի ամօթով յերկիր կործանէին»⁶⁴:

Եվ վերջապէս, որքա՛ն էլ մտովի փոխադրվենք V դար և ջանանք տոգորվել ժամանակի կրոնա-բարոյական ոգով, դարձյալ անհնար է համակերպվել ազգային հերոսին Ղազար Փարպեցու վերագրած կրոնական մոլեռանդությանը՝ ժամ առաջ նահատակվելու անկասելի բաղձանքին, միայն թէ իր հոգին հավիտենական լույսի մեջ լինի և ընդունի անմահության լուսապսակ, իսկ թէ ինչ կլինի իր նահատակվելուց հետո ամենի թշնամու ձեռքը մատնված հայ ժողովրդի ճակատագիրը, հայրենասեր զորավարի փույթը չէ: Իհարկե, չպետք է միամիտ լինել այն աստիճան՝ կարծելու համար, թէ իրականում Հայոց սպարապետը գիշեր ու ցերեկ քնել-արթնացել է հենց միայն նահատակվելու փափագով: Դա ոչ այնքան պատմիչի, որքան վկայաբան-վարքագրի տեսլականն է: Եվ այս իմաստով Փարպեցին զգալիորեն առանձնանում է այն հեղինակների մեջ, որոնց ջանքերով մեզանում ստեղծվեց, Մ.Աբեղյանի դիպուկ արտահայտությամբ, *կրոնական մաքառման գրականությունը*: Մեր ժամանակներում ևս հերոսները զոհվում են ոչ թէ ժողովրդի ու հայրենիքի, այլ կուսակցության ու առաջնորդի համար:

Ազգովի նահատակվելու փարպեցիական պաթոսը, երբ ազգը պատկերանում է նրան իբրև հովիվների ետևից աղի վրա վազող ոչխարների հոտ՝ «որպէս հօտք, որ ի ձայն աղի փութայցեն զկնի հովուացն»⁶⁵, որ նահատակություն է տենչում ոչ թէ հայրենի երկրի ու ժողովրդի ազատության, այլ սեփական անձի երանության պսակի և այս զագրելի կյանքից փրկվելու համար, վկայում է, թէ որքա՛ն էր սխալվում Եղիշեի քննադատ Գր.Տեր-Պողոսյանը, երբ 1895/96 թվերին հրատարակած հոդվածաշարում եզրակացնում էր.

---

⁶⁴ Փարպ., դր. Գ, Դ, էջ 163:

⁶⁵ Փարպ., դր. Բ, ԼԵ, էջ 68:

«Ղազար Փարպեցին ավելի լայն հայացք, բուն քաղաքական տեսակետ ունեցող և ավելի արժանահավատ պատմիչ է, քան թե Եղիշեն, որը միակողմանի է և խնդրին *կրոնական մեկնություն* է տալիս»⁶⁶: Չարմանալին այն է, սակայն, որ այս թյուր կարծիքին համամիտ է նաև Ե.Տեր-Մինասյանը, որը շուրջ կես դար հետո Գր.Տեր-Պողոսյանի եզրակացության առթիվ գրում է. «Այս հարցում (որ, հակառակ Փարպեցու, Եղիշեն միակողմանի է և խնդրին կրոնական մեկնություն է տալիս - Ա.Մ.) բանասերների մեջ ընդհանուր համաձայնություն է տիրում և վիճելու առիթ չկա»⁶⁷:

Եղիշեի Վարդան Մամիկոնյանը՝ իբրև սպարապետ և զորական, աշխարհական անձ է՝ իր կոչումով, ըմբռնումներով, ռազմի հմտությամբ, և չի կարող ներկայացվել հոգևորական սքեմի տակ, ինչպես անում է Հրանտ Արմենը: Նրա այն պնդումը, թե Սահակ կաթողիկոսը, արու զավակ չունենալով, իր թոռ Վարդանին մանկությունից պատրաստել էր հոգևոր սպասավորության՝ Լուսավորչի տան ժառանգական իշխանությունը պահպանելու և շարունակելու համար, չի դիմանում քննադատության. «Վարդան պատահաբար չէ, որ բացառիկ կրօնական զգացումով տոգորուած մեկը եղաւ, առաւել քան իր աշխարհական գործակիցները: Սահակ կաթողիկոս մեծ խնամքով կրօնական կրթութիւն ջամբեց անոր, այն յոյսով, թէ օր մը իրեն կը յաջորդէ որպէս հայրապետ, և այդպիսով Լուսաւորչի ընտանիքէն չի վերնար կաթողիկոսութիւնը»⁶⁸:

Երկու պատմիչների ստեղծած Վարդանի կերպարը, անշուշտ, ենթարկվել է կրոնական որոշակի գունազարդման, բայց մեր ժամանակակից պատմաբանն ավելի է խտացնում գույները: Վարդանի կերպարն իր բուն աշխարհիկ էությամբ ընկալելու համար՝ մեզ օգնության է գալիս մի երրորդ անգնահատելի աղբյուր՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որին ցավոք, այս առնչությամբ չեն անդրադարձել ո՛չ Հր.Արմենը և ո՛չ էլ այլ հեղինակներ:

---

⁶⁶ Գր. Տեր-Պողոսեան, Եղիշեի Պատմութեան աղբիւրը, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1895, էջ 20-23, 58-61, 110-113, նույնի՝ Նկատողութիւններ Եղիշեի Պատմութեան վերաբերեալ, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1896, էջ 129, 168, 197 և 302:

⁶⁷ Ե.Տեր-Մինասեան, «Եղիշեի «Վարդանանց պատմությունը» և նրա քննադատները», էջ 130:

⁶⁸ Հրանդ Զ.Արմեն, Հայկական Գերագոյն Ատեան՝ Վասակ Սիւնի (ամբաստանեալ), Պէյրուք, 1969, էջ 28:

Սահակ Պարթևը չէր կարող Վարդանին դաստիարակել իբրև կրոնավոր, առավել ևս Լուսավորչի տան ժառանգորդ՝ այն պարզ պատճառով, որ նա տոհմիկ սպարապետների՝ Մամիկոնյանների տան զավակ էր, և ինքն էլ՝ սպարապետի որդի, ուստի և տոհմային *հրավունք* և պարտավորություն ուներ ստանձնելու Հայոց ընդհանուր գորքի գորավարությունը: Վարդանը Համագասպ սպարապետի (Սահակ կաթողիկոսի դստեր ամուսնու) որդին էր, ընդ որում սպարապետության պատիվը Համագասպին շնորհվել էր Պարսից Արտաշիր թագավորից՝ հենց Սահակ կաթողիկոսի խնդրանքով, ինչպես վկայում է պատմահայր Մովսես Խորենացին⁶⁹: Իբրև սպարապետի որդի և այդ տիտղոսի ապագա ժառանգորդ՝ Վարդանը դեռ երիտասարդ հասակից ուներ զինվորական աստիճան և իբրև զինվորական էլ ուղեկցում էր Մեսրոպ Մաշտոցին Արևմտյան Հայաստանով Կ.Պոլիս մեկնելիս, որտեղ և Թեոդոս Փոքր կայսրից ստացավ ստրատելատի (գորագլխի) տիտղոս⁷⁰: Այնուհետև, մոտ 422 թվին Սմբատ ասպետի հետ Վարդան ստրատելատը Տիգրանում մասնակցեց Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին Հայաստանի վրա թագավոր նշանակելու բանակցություններին⁷¹: Իսկ 432/3 թ., Սահակ Պարթևին Տիգրանի քառամյա արգելանքից արձակելու ժամանակ, Պարսից թագավոր Վռամ Երկրորդը Վարդան ստրատելատին հաստատեց Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր⁷²: Խորենացու մատնանշած բոլոր այս դրվագներում Վարդան Մամիկոնյանը հանդես է գալիս որպես պետական և ռազմական գործիչ:

Եվ վերջապես Հր.Արմենի այն թեզը, թե Սահակ կաթողիկոսն իր թոռ Վարդանին «մեծ խնամքով կրոնական կրթություն ջամբեց»՝ իրենից հետո հայրապետ կարգելու հույսով, հիմնովին հերքվում է հենց Մովսես Խորենացու վկայությամբ: Ասորի անարգ և ատելի եպիսկոպոսապետ Շամուելի մահից հետո, երբ բոլոր հայ նախարարները «գնացին մեծն Սահակի մոտ, իրենց մեղքերը հանձն առնելով՝ աղաչեցին, որ նորից դառնա իր աթոռը... ամենքը միասին մուրհակ կնքեցին, որ նույն իշխանությունը նրա թոռներին

---

⁶⁹ Խոր., Գ, ԾԱ, էջ 322-324:

⁷⁰ «Թուղթ Թեոդոսի առ Սահակ» - Խոր., Գ, ԾԵ, էջ 335:

⁷¹ Խոր., Գ, ԿԵ, էջ 352:

⁷² Խոր., Գ, ԾԸ, էջ 337:

կտան ժառանգաբար: Բայց նա հանձն չէր առնում: Նրանց շատ թախանձանքներից հարկադրված՝ պատմեց այն տեսիլքը, որով քնի մեջ շատ ժամանակներ առաջ երևացին նրան ապագայում լինելիքները»⁷³: Այս տեսիլքը, որ երևացել է Սահակ Պարթևին Վաղարշապատ քաղաքի սուրբ եկեղեցում, դեռևս եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց առաջ⁷⁴ (նախքան 390 թ.)՝ Ղազար Փարպեցին մեկնությամբ հանդերձ զետեղել է իր Հայոց պատմության մեջ⁷⁵: Ուրեմն, Սահակ Պարթևը դեռ երիտասարդ հասակում աստվածային տեսիլքից գիտեր, որ իր տոհմի՝ Լուսավորչի տան կաթողիկոսությունը դադարելու է աստվածային տեսչությամբ, էլ ինչպե՞ս կարող էր նա դրանից հետո Վարդան թոռանը մանկությունից հատուկ հոգևոր կրթության տալ՝ նրան կաթողիկոս դարձնելու համար, հակառակ աստվածային տեսչության. «Նախարարներն այս լսելով և հասկանալով, որ աստվածային հրամանով նրա ազգատոհմի քահանայապետությունը դադարեց, արտասվելով վայ տվին իրենց»⁷⁶:

Այս ամենը քաջ հայտնի պետք է լիներ Հր.Արմենին, բայց նա հավատավորի եռանդով սևեռվել է միայն իր մտացածին գաղափարին: Եվ ցավալիորեն խոսքը վերաբերում է մի հայագետի, որն այլ դեպքերում զարմացնում է գիտական իր անսպասելի մեկնաբանումներով և պատմական կնճռոտ հարցերի լուսաբանությամբ:

Ցավոք, 451 թվին քաղաքագետ-մարզպանը և զորավար-սպարապետը հանդես էին գալիս երկու, միմյանց ներհակ դերակատարների մեջ: Քաղաքագետ-կառավարչի և զորավարի մի փայլուն օրինակ է մատնացույց անում Լեոն՝ հանձին Սմբատ Խոստովանողի որդի, իշխանապետ Աշոտ Բագրատունու, որն իր մեջ միավորելով այդ երկու հատկանիշները՝ մեր պատմության շրջադարձին ծնունդ տվեց Բագրատունյաց թագավորության.

«887 թվականին Հայաստանում տեղի ունեցավ պատմական մեծ դեպք: Մոթամեդ-Բիլլահը (Բաղդադի խալիֆը – Ա.Մ.) թագ ու արքայական գավազան էր ուղարկել Աշոտին:

---

⁷³ Խոր., Գ, ԿԶ, էջ 354 (թարգմ. Ա.Մ.):

⁷⁴ Փարպ., դր. Ա, ԺԶ, էջ 28:

⁷⁵ Փարպ., դր.Ա, ԺԷ, էջ 28-37:

⁷⁶ Խոր., Գ, ԿԶ, էջ 354 (թարգմ. Ա.Մ.):

Գևորգ կաթողիկոսը մեծ հանդեսով օժեց նրան: Շիրակի թագավորությունը իրողություն դարձավ:

«Չորս հարյուր հիսուն տարի էր անցել այն ժամանակից, երբ նույն այս Արարատյան նահանգի մի ուրիշ գավառում մարեց Արշակունյաց թագավորությունը: Չորս հարյուր հիսուն տարվա մեջ Հայաստանը շատ չար ու բարի տեսավ, հերոսներ եկան գնացին, հայրենիքի բախտը ապահովելու համար. շատ ազնիվ ձգտումներ եղան, շատ արյուն թափվեց, անհամար զոհեր գնացին: Բայց առեղծվածը մնաց անլուծելի, ոչ ոք չկարողացավ որոշել երկրի ճակատագիրը, ոչ ոք ուժ չունեցավ հաղթահարելու անողորմ հանգամանքները. զուր անցան անձնագոհությունը, հերոսական ջանքերը: Եվ ոչ ոք չկարողացավ անել այն, ինչ արավ Աշոտ Բագրատունին քաղաքագետի, կառավարչի և զորավարի փայլուն տաղանդով»⁷⁷:

---

⁷⁷ Լեո, Անի՝ տպավորություններ, հիշատակներ, անցածն ու մնացածը, Երևան, 1963, էջ 306: